

VITA / DEBATE

A regionális tudomány frontvonalairól Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához

About the front lines of regional science Some thoughts for Imre Lengyel's paper

DUSEK TAMÁS

Bevezetés

Minden tudományágban vannak olyan koncepcionális, elvi vagy ideológiai jellegű kérdések, amelyek megvitatása állandóan időszerű. Ilyen kérdésekkel, valamint a regionális tudomány történetével és aktuális kutatásaival foglalkozik Lengyel Imre vitaindító tanulmánya (Lengyel 2010). A felvetett témák rendkívül bőségesek, de sok kis észrevétel helyett inkább egyre szeretnék jelen reflexióban kitüntetett figyelemmel, a vitaindítónál is részletesebben koncentrálni, mégpedig a regionális tudomány önállóságának és a társtudományokkal való kapcsolatának kérdéskörére. Ezenkívül röviden érintem a különféle térdefiníciókat. Terjedelmi okokból nem célozom a vonatkozó szakirodalom áttekintése: a kérdések általános volta miatt ezt gyakorlatilag lehetetlennek tartom.

Regionális tudomány: megkérdőjelezett önállóság?

A társadalmi-gazdasági kérdések területi vonatkozásainak kutatásaiban számos tudományág vagy kutatási irányzat érdekelt a regionális tudományon kívül: elsősorban a hagyományos földrajz, a kvantitatív és elméleti földrajz, a közgazdaságtan és más általánosító társadalomtudományok, a közgazdaságtan-

non belül különösen a telephelyelmélet, a regionális gazdaságtan, a nemzetközi gazdaságtan és az Új gazdaságföldrajz (Lengyel 2010, Nemes Nagy 2009, Rechnitzer 2000). A regionális tudomány önállóságát az intézményrendszerén, folyóiratain és hagyományain kívül eléggé legitimálja sajátos kutatási témája és megközelítése is. A történetileg korábbi, de a közgazdaságtan főáramába nem beépült német telephelyelméletet leszámítva, hozzá hasonló mélységben és részletességgel a területi kérdésekkel nem foglalkoznak az általánosító társadalomtudományok képviselői.

Az említett tudományágak/irányzatok egyes képviselői részéről rendre kölcsönös bírálatok fogalmazódnak meg egymásra vonatkozóan. Ha ezek a bírálatok csak általánosak, elviek, akkor nem jelentenek tényleges tudományos problémát, hanem legfeljebb tudománytörténeti, tudományozóológiai, tudománypolitikai vagy tudáspszichológiai érdekességként lehet rájuk tekinteni. Gyakorlati hatásuk azonban áttételesen ezeknek is lehet a tudományos pozíciók, intézményi lehetőségek, kutatási pénzek elosztására.

A bírálatok egy további része az újdonságot vonja kétségbe, és a korábbi kutatások figyelmen kívül hagyását rója fel a versenytársnak tekintett tudományágnak/irányzatnak. Ezekre már érdemes komolyabban odafigyelni, mert az intellektuális hitelesség kérdésén kívül előfordulhat, hogy a korábbi elméletek valamilyen szempontból felsőbbrendűek/részletesebbek/pontosabbak az újabbaknál. Végül, ha a bírálatok konkrét elméletek vélt vagy valós hiányosságaira vagy módszertanára vonatkoznak, akkor viszont már érdekes lehet megvizsgálni a mögöttük lévő érvek valóságérvényét, és nem lenne szabad őket félresöpörni egyszerűen tudományos féltékenységre hivatkozva, mint ahogyan arra láthatunk példákat. A kritikák sokszínűsége és kölcsönössége mellett a kérdést tovább bonyolítja, hogy eltérően lehet megítélni az ideáltipikusan kezelt regionális tudományra és a regionális tudomány gyakorlatára vonatkozó megjegyzéseket. Az utóbbin belül a regionális tudomány nemzetközi és magyar helyzetét is külön lehet kezelni. A különböző típusú kritikákra hamarosan konkrét példákat mutatok.

A kutatási területeknek tudományágak szerinti klasszifikációja inkább praktikus szervezeti, intézményi kérdés. Az, hogy konkrétan milyen intézmények, szervezeti keretek és elnevezések között folyik egy-egy téma kutatása, maga nem tudományos probléma. A tudományrendszeren és az elnevezések történeti időtávban változnak, ahogyan új kutatási témák, területek, módszerek jelennek meg, és ahogyan tovább mélyül a kutatás specializációja. A rendszeren országonként is eltérő lehet, a telephelyelméletet oktathatják az egyetemeken a regionális tudományi, közgazdasági, földrajzi, gazdaságföldrajzi tanszékek is. A közgazdaságtanon belül a klasszikus telephelyelmélet (a 19. századtól, Thüentől kezdve) foglalkozott azoknak a kérdéseknek egy részével, amelyeket a regionális tudomány is kutat. A regionális tudomány megalapítását az motiválta, hogy a társadalomtudományok nem foglalkoztak kellő mélységgel a különböző kérdések térbeli vetületeivel.

A regionális tudomány alapításával egy időben Amerikában néhány fiatal földrajzos kezdeményezésére született meg a kvantitatív földrajznak (quantitative geography) és elméleti földrajznak (theoretical geography), majd kicsit később területi tudománynak (spatial science) nevezett kutatási irányzat, amely pozitivistá ideológiai bázison alapult abban az értelemben, hogy a földrajz elemzési módszereinek fejlesztése és presztízsének növelése érdekében a matematizált természettudomány módszerét kívánták alkalmazni a földrajzi jelenségek leírása és magyarázata során. Ez a mérhető jelenségekre vonatkozó, matematikai formában megadott általánosítások keresését jelenti. A területi tudomány célja az irányzat egyik kimagasló képviselője, Brian Berry szerint a különböző térbeli jelenségek területi eloszlásának, területi szerkezetének és területi kapcsolatainak a pontos mennyiségi leírása, magyarázata és előrejelzésekre alkalmas általánosítása (Berry, Marble 1968). A területi tudomány elemzési módszerei azonban nagyrészt azonosak a regionális tudomány elemző módszereivel, a kutatási témák is részben azonosak: centrum–periféria-kapcsolatok, szomszédsági hatás, terjedési folyamatok stb. Tematikailag a regionális tudományban több gazdaságelmélet található, de adott tanulmányt sokszor ugyanolyan mértékben lehet a kvantitatív földrajz, mint a regionális tudomány körébe sorolni. Ez semmilyen tartalmi problémát nem jelent, egy ilyen klasszifikációs kérdés vagy bizonytalanság a kutatások tartalmát, eredményét nem befolyásolja.

A nemzetközi regionális tudomány létjogosultságát, „legitimitását” megkérdőjelező bírálatok elsősorban az elméleti és kvantitatív földrajz, valamint a hagyományos földrajz képviselői részéről érkeznek. A földrajz részéről érkezett bírálatok ugyanakkor indokolatlanok, mert a földrajztudomány és a regionális tudomány célja, megközelítése eltérő. A regionális tudomány a gazdasági és társadalmi tartalomból indul ki, a földrajzi tényeket költségeken, árakon és hasonló gazdasági tényezőkön keresztül ragadja meg. A földrajztudomány nem helyettesítheti az ilyen típusú elemzéseket. A földrajztudomány képviselője elsajátíthatja a szükséges közgazdasági ismereteket, de azok nem a földrajztudományból, hanem a közgazdaságtanból származnak. Ez fordítva is igaz, közgazdászok is meríthetnek a földrajztudományból, ami különösen a gazdaság területi kérdéseinek tárgyalásakor hasznos.

A közgazdászok részéről a regionális tudomány első éveiben még gyakoribb volt az olyan típusú kritika, ami azon értetlenkedett, hogy miben is különbözik a regionális tudomány a regionális gazdaságtantól (Rodwin 1959). A későbbiekben és napjainkban is a problémát inkább az jelenti, hogy a főáramú közgazdaságtan képviselői többnyire figyelembe sem veszik a regionális tudományt, nem hivatkoznak az eredményeire. Erre példa az Új gazdaságföldrajz képviselői nagy részének hivatkozási gyakorlata, akik jellemzően keresztbehivatkozva dicsérik egymás munkáit, alig ejtve szót a korábbi regionális tudományi eredményekről. Amennyiben a korábbi kutatások szóba kerülnek, akkor többnyire valamilyen okból negatív színben jelennek meg, vagy tartal-

mi szempontból lényegtelen eltéréseket emelnek ki a bírálók a korábbi elméletek és a jelen kutatások között. Lengyel Imre ír Krugman (1995) kritikájáról, aki öt irányzatot bírált részletesebben: „a német geometriai irányzatot (Weber-féle iparitelephely-elmélet és a Lösch-Christaller-féle központi helyek elméletét), a társadalomfizikai irányzatot (a városok népességével foglalkozó rangsor-módszerek, gravitációs modellek és potenciálmmodellek), a halmazodó oksági modelleket (Hirschmann fejlődéselmélete), a lokális külső méretgazdaságosságra épülő irányzatokat (Marshall iparági körzete, illetve Henderson városrendszer-modellje), valamint a földjáradék és földhasználat- (Thünen-féle) modellt” (Lengyel 2010, 17.). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Krugman mindezt nem a regionális tudomány, hanem a gazdaságföldrajz bírálataként tette, az érintett fejezet alcíme: „A gazdaságföldrajz öt hagyománya” (Krugman 1995, 37–55.). A bírálat szerint egyik sem lépett túl a neoklaszikus közgazdaságtan hagyományos fogalmain és eszközein, a távolság és tér lényegében exogén változóként szerepelt. „Így viszont csak olyan megállapítások születhettek, amelyek a korábbi közgazdasági modellek egyszerű térbeli „szolgai kiterjesztéseként”, logikai következményeként adódtak és ezáltal nem tudták megváltoztatni a közgazdaságtan sematikus térbeli szemléletét” (Lengyel 2010, 17.). Véleményem szerint „szolgai kiterjesztés” helyett sokszor inkább a tér nélküli modellek alkalmatlansága, inadekvát volta bizonyosodik be.

A változók endogén–exogén megkülönböztetése, valamint az Új gazdaságföldrajz és a korábbi elméletek ezen megkülönböztetés mentén történő szembeállítás is nehezen értelmezhető számomra jelen kontextusban. Például Thünen modelljében exogén változó a termékek ára, súlya, szállítási költsége és a mezőgazdasági termelési költség, a termelés különböző zónái (ami területi változó) azonban ezekből endogén módon adódnak. Hasonló ehhez a többi elmélet is, a tér bizonyos nyilvánvaló, alapvető, megkérdőjelezhetetlen tulajdonsága exogén változó (például létezik szállítási költség), és ebből adódnak más, a gazdaság területi elrendeződésére vonatkozó endogén területi változók. Általában nincs ez másként az Új gazdaságföldrajz modelljeiben sem, bár a tér bizonyos elemeinek kezelésében visszalépés következett be a korábbi elméletekhez képest. Például a távolság jéghegyelv szerinti kezelésében nem jelenik meg a szállítandó termék súlya, ami korábban Webernél már figyelembe lett véve. Ehhez hasonló a telephelyválasztásra befolyást gyakorló termelés során bekövetkező súlyvesztés figyelembevétele (Weber), illetve figyelmen kívül hagyása (Krugman). Véleményem szerint a tér és a távolság kezelésének a módja a lényeges kérdés, nem az, hogy exogénként vagy endogénként kezelik-e egy elméletben. A közgazdasági elméletekben két tényleges probléma léphet fel a tér és távolság kezelése kapcsán: ha sehogyan sem kezelik (tér nélküli csodavilág), vagy ha olyan valóságidegen feltevéseket fogalmazznak meg vele kapcsolatban, amelyek az elméletek végeredményére és hatókörére, érvényességére korlátozólag hatnak.

Tovább vizsgálva Krugman kritikáját, szerinte mindegyik felsorolt hagyomány közös hibája, hogy az állandó hozadék és a tökéletes verseny feltevésére épít. A növekvő hozadék összeegyeztethetetlen a tökéletes versennyel, ami, legalábbis Krugman szerint, jellemzi az Új gazdaságföldrajz előtti időszak valamennyi területi elméletet. Maga Krugman sokat tesz annak a nézetnek a népszerűsítéséért, hogy a növekvő hozadék elve nemrég felfedezett, így többnyire nem tesz különbséget az elv felismerése és annak formalizált kezelése között. Fujita egy vele és Krugmannal készült interjúban ezt mondja a kérdéskörrel: „ahogyan az a modern közgazdasági elméletben közismert, a növekvő hozadék nem egyeztethető össze a tökéletes versennyel, amin von Thünen mezőgazdasági földhasználatról szóló modellje alapult” (Fujita–Krugman 2004, 155.). Krugman a hivatkozott könyvében így ír erről: „Természetesen von Thünen modellje, mint a közgazdasági modellek nagy része 1820 és 1970 között, a tökéletes versenyre és az állandó hozadéokra összpontosított” (Krugman 1995, 76.). Azon túlmenően, hogy a térbeliség a tökéletes versenyt kizáró körülmény, a verseny két koncepciója (a klasszikusok dinamikus felfedezésfolyamata és a neoklasszikusok statikus végeredménye) közötti alapvető különbségek is minden alapot nélkülözővé teszik ezt az elméletlettörténeti értelmezést. Thünen modellje olyan költségtért feltételezett, amelyben csak egyetlen szállítási költség van, és az mindenki számára ismert. Ez azonban nem egyenlő a tökéletes verseny feltevésével. Thünen tisztában volt azzal, hogy modellje a mezőgazdasági földhasználat idealizált képét nyújtja, és külön vizsgálta az idealizáció és a tényleges tapasztalati tények közötti különbséget (Thünen 1930, 264–324.). A tökéletes verseny egyik valóságidegen feltevése maga a térrőlküliség, Palander 1935-ben – nem sokkal a tökéletes verseny formalizálása után – a tökéletes verseny kritikájaként fogalmazta meg, hogy a térbeliség összeegyeztethetetlen a tökéletes versennyel (Palander 1935, 275–278.).

Maga a növekvő hozadék a legkorábbi gazdasági írások óta, az ókortól ismert tapasztalati tény, bár eltérő terminológiával, de Platón is megfogalmazza lényegét az állam keletkezéséről írva (Platón 1989, 71–75.). A tökéletes verseny az 1920-as évekbeli neoklasszikus formalizálása előtti időszak közgazdasági számára a növekvő hozadék létezése vagy lehetősége a nyilvánvaló tény kategóriájába esett.

Krugman öt pontja kapcsán ugyanakkor érdekes, hogy Waldo Tobler 1993-as tanulmányában a földrajz legfontosabb és leghasznosabb elméleti modelljeiből tekint át ötöt, amelyek közül négy megegyezik a Krugman listáján találhatóakkal. Az ötödik – Krugmannál nem szereplő – elmélet Hägerstrand modellje az innováció terjedéséről. „Ezek közül valamennyi modell alapvető jelentőségű a körülöttünk lévő világ megértésében” (Tobler 1993). Tobler két szempontból foglalkozik ezekkel a modellekkel: az izotropikus (homogén) földrajzi tér feltevése és a valós világban jellemző nem-euklidészi távolságok, a topologikus és metrikus tulajdonságokat torzító komplex közlekedési hálózatok melletti számíthatóságok kapcsán.

A 10 legfontosabb regionális tudományi folyóirat hivatkozások szerinti elkülönülése (Lengyel 2010, 17.) véleményem szerint a tudományos kommunikációval kapcsolatos problémák tünete. Bryan Berrynek ezért volt *déjà vu* érzése Krugman 1996-os könyvének olvasásakor (Berry 1999). Berry megjegyzi, hogy Krugman könyve fontos és érdekes kérdésekkel foglalkozik, de amíg szigorúan bírálja közgazdász kollégáit a térbeli kérdések elhanyagolása miatt, addig bántóan figyelmen kívül hagyja az elmúlt fél évszázadnak a földrajzban és a regionális tudományban született eredményeit (Berry 1999). Berry egy vele készített interjúban úgy fogalmaz az Új gazdaságföldrajzról, hogy „az egyetlen ok, amiért Új gazdaságföldrajznak nevezik, hogy a képviselői csak egymással beszélgetnek. Nem olvassák a szakirodalmat, nincs érzékük az intellektuális hagyományok iránt. (...) Ha időt szánának arra, hogy a közgazdaságtan határain túlra pillantsanak, akkor egy rendkívül gazdag irodalmat és nagyon értékes kutatásokat találhatnának, amelyek ugyanazokat a kérdéseket fedezték fel, mint ők” (Treviño, Jesús 2004, 10–11.).

Brian Berry itt nem vonja kétségbe a téma fontosságát, s nem valamilyen tartalmi problémát kritizál, hanem a témában korábban született kutatások figyelmen kívül hagyását. Krugman munkásságának tartalmi jellegű bírálatára jó példa Ron Martin (1999) vagy Peter Neary (2001) áttekintése. Martin szerint az Új gazdaságföldrajz nem új és nem földrajz, hanem a hagyományos telephelyelmélet és a regionális tudomány újrafelfedezése, bizonyos formális változtatások bevezetése mellett. Martin bírálata elsősorban módszertani alapon nyugszik, de Berryhez hasonlóan szintén megemlíti a területen korábban folyt kutatások negligálását.

Ez a kritika nem csökkenti annak jelentőségét, hogy Krugman és szerzőtársai hatására a közgazdaságtan főárama is fokozott érdeklődést tanúsít a térbeli kérdések iránt. A regionális tudomány történetét, irodalmát, eredményeit ismerő kutatók a tudományos előzmények mélyebb ismerete miatt vannak előnyben az olyan főáramú közgazdászokhoz képest, mint például Krugman. A főáramú közgazdászok előnye a közgazdaság-tudomány sajátos intézményi korlátjaiból adódik, nevezetesen a legnagyobb presztízsű folyóiratokban publikálva jobban észrevehetőek a tanulmányaik, mint a főáram szempontjából periferikus (majdnem láthatatlan) regionális tudományi folyóiratokban megjelentek. Látszólagos újítást lehet elérni bizonyos új módszertan alkalmazásával, amely valójában nem jelent tartalmi előrelépést. Erre rakódik rá a terminológiai innováció jól ismert, de nem feltétlenül tudatos eljárása, mely szerint régi, közismert jelenségekre vagy módszerekre új fogalmakat alkotva (például az agglomeráció első és második jellege az agglomeráció természetföldrajzi és gazdasági okai helyett, Krugman-index a Hoover-index helyett) a nyelvi eszközök révén teremtenek látszólagos különbségeket egyes megközelítések között.

Az ideáltipikus regionális tudomány és a regionális tudomány gyakorlatja közötti különbségre már Lloyd Rodwin is felhívta a figyelmet 1958-ban

(Rodwin 1958). Szerinte a publikációk, előadások elenyésző számában jelenik meg az a rendszerszemléletű megközelítés, amit Isard és Alonso a regionális tudomány megkülönböztető jegyeként említ. Az ideális és gyakorlati regionális tudomány különbségére Brian Berrynél is találunk példát, aki kezdetben, az ötvenes évek közepétől nagy lelkesedéssel vett részt a regionális tudomány kutatásaiban, tisztséget vállalt, szerkesztőbizottsági tag volt a *Journal of Regional Science*-ben, és számos publikációja jelent meg regionális tudományi folyóiratokban 1968-ig. Ezt követően 20 évig nem publikált regionális tudományi folyóiratokban, aminek két oka volt. Egyrészt nem tetszett neki az, hogy Walter Isard felosztásában a földrajz számára csak a gyakorlati felfedezések, kutatások maradtak, és a regionális tudományé volt a jog az elméleti kutatásokra. Másrészt viszont Berrynek problémája volt azzal, hogy amit Isard ideáltipikusan megfogalmazott a regionális tudományról, az nem egyezett a hatvanas évekbeli regionális tudományi konferenciák tényleges tapasztalataival. Az utóbbiakon kutatók és tervezők vegyesen vettek részt, valamint olyan technokraták, akik minden tervezési problémát az input-output elemzéssel és lineáris programozással kívántak megoldani. Berry nem volt érdekelt sem a központi tervezésben, az egyenlősít redisztribúcióval elérni kívánó állami intézményekben, sem a politikai érdekcsoportok közötti küzdelemben, ezért távolodott el a regionális tudománytól (Berry 1995, 301–302.).

Az eddig írtak elsősorban az angol nyelvű tudományosságra érvényesek. A helyzetet bonyolítja, hogy magyar nyelvterületen az elméleti és kvantitatív földrajzi irányzat egyáltalán nem terjedt el, és a magyar nyelvű regionális tudomány kutatási témái, bár sokszínűek, de nagyobb arányban tartalmazzak a hagyományos társadalomföldrajzra jellemző térségleíró kutatásokat, amelyek ritkábbak a nemzetközi regionális tudományi konferenciákon, és még ritkábbak a regionális tudományi folyóiratokban. Emellett a magyar regionális tudományban a területi politika intézmény- és eszközrendszerének a kutatása is nagy hangsúllyal jelenik meg (Rechnitzer 2005).

„Helyes és helytelen” terek

A különféle térdefiníciók megadása során változatlanul a következő dilemmával állunk szemben: a kutató „vagy egy intuitíve viszonylag érthetőbb fogalmat helyettesít egy homályosabb fogalmakat tartalmazó meghatározással, vagy pedig egy viszonylag egyértelmű, de korlátozottan alkalmazható, a térfogalmat leszűkítő, speciális helyzetekre vonatkozó értelmezést ad” (Dusek 2004, 13.). Az abszolút, relatív, kantiánus és matematikai térfogalom a leszűkítő, speciális helyzetekben alkalmazható meghatározásokra példa, közöttük nem lehet úgy különbséget tenni, hogy az egyik a másiknak a meghaladása. Az érzékeink által tapasztalt tér például akkor is a klasszikus fizika háromdi-

menziós, önálló létezőként felfogott anyag nélküli kiterjedése, ha a modern fizika térelmélete nem egyezik a klasszikus fizikáéval.

Lengyel Imre számos olyan térfogalmat idéz (Lengyel 2010, 28–31.), amely az első típusú meghatározások körébe tartozik: homályos fogalmakat alkalmazó, nehezen érthető, nem a tisztánlátást szolgáló definíciók: „a tér társadalmi konstrukció, a társadalmi kapcsolatok, jelenségek feszítik ki” (Gregory meghatározása); „a tér nem „tartályszerű”, nem „dobozszerű” (container), hanem a diszkrét folyamatok és kapcsolatok stabilizálják, a tér többszörösen összetett kapcsolatokból épül fel, illetve a tér mindig nyitott és nem zárt” (Murdoch); „a tér nem a társadalom valamiféle fénymásolata, hanem maga a társadalom” (Castells). Előfordulhat, bár nem biztos, hogy oldalakon keresztül kifejtve világossá válik, mire is gondolnak ezen meghatározások szerzői. Önmagukban azonban érthetetlenek, de legalábbis homályosak, és nem tesznek eleget a tudományos fogalom meghatározás azon kritériumának, hogy egy hosszabb formulát rövidebb címkével helyettesítsenek, és ezzel egyszerűbbé tegyék a nyelvhasználatot (Popper 2001, 206–218.).

Lengyel Imre hivatkozik Nemes Nagy József külső és belső tér koncepciójára (lásd elsősorban Nemes Nagy 2009, 88.), a belső teret úgy interpretálva, hogy „belső (a földrajzi helytől független, a társadalmi szereplők, entitások közötti térbeli kapcsolatrendszer kifejező) terek” (Lengyel 2010, 30.). A „tér” szó itt véleményem szerint egy kicsit megtévesztő metaforaként szerepel, mert csak úgy érthető a belső tér fogalma, ha a teret teljesen általánosan egyenlőtenségnek definiáljuk. A haj „belső terének” térdimenziói lehetnek például a hajszín, hajhossz, hajsűrűség, hajfényesség, hajforma. A haj terében elkülönül egymástól egy rövid, egyenes barna haj és egy hosszú, hullámos szőke haj. Ezt azonban egyszerűbb úgy mondani, hogy az embereknek különböző hajuk lehet. Ugyanígy a jövedelem terében egyterűek az azonos jövedelmű emberek, az eltérő jövedelműek között pedig távolság van, ami a jövedelem belső terét hozza létre stb. Ez a tér mindenestre egészen más távolságtulajdonságokkal rendelkezik, mint a földrajzi tér: nem feltétlenül érvényes benne például a metrikus terekben érvényes azon axióma, miszerint ha két pont különböző, távolságuk nagyobb nullánál (például mert lehetnek azonos jövedelmű emberek).

A regionális tudomány frontvonalai

Tanulmányának záró részében Lengyel Imre a fontosnak tartott elméleti, módszertani és gyakorlati kutatási feladatokat és oktatási kérdéseket tekinti át. Ezzel kapcsolatban inkább visszautalnék a regionális tudomány „megkérdőjelezett önállóságára”, és némileg általánosabb feladatot fogalmaznék meg a regionális tudomány képviselői számára: a regionális tudomány létjogosult-

ságát alátámasztandó, minden lehetséges alkalommal fel kell hívni a figyelmet a tér nélküli közgazdasági elméletek hiányosságaira. Ennek szellemében bemutatom, hogy a regionális tudomány térbeliséget megfelelő módon kezelő modelljeinek a tanulmányozása milyen relevációszerű felismerésekhez segíthetné hozzá az országokat pontokként kezelő modelleket építő közgazdászokat, vagyis a makroközgazdászokat és a nemzetközi közgazdászokat, akiknek tér nélküli modelljein alapul számos, nap mint nap hallható indokolatlan gazdaságpolitikai javaslat.

A közgazdaságtan tér nélküli csodavilága – a térbeliséget explicit módon kizáró modellépítési eljárással – a 20. század első felében jelent meg, egyrészt a makroökonómiai modellek, másrészt a neoklasszikus formalizmus révén. A makroökonómia elvi megalapozása során elegánsan átsiklottak azon probléma felett, hogy a makroökonómia koncepciói a térgazdaságban vagy egyáltalán nem értelmezhetők, vagy nem olyan formában, ahogyan azt a makromodellek teszik. Ezek a modellek és koncepciók következményként maguk után vonják a térnélküliséget. Az aggregált keresleti és kínálati görbéknek csak az egy-pontgazdaság keretei között van létjogosultságuk, nem értelmezhetők a térgazdaságban. A mikroökonómia piacelmélete alapesetben nem foglalkozik sem a keresleti, sem a kínálati oldallal, sem a csere tárgyának, sem az információknak a csere létrejöttéhez szükséges területközi mozgásával. Így problémamentesen ábrázolhatók lesznek a hipotetikus (és konkrét formájukban meghatározhatatlan) keresleti-kínálati függvények, mivel egyetlen pont létezésekor nem vetődik fel az a kérdés, hogy az adott függvények mely pontra vonatkoznak. Ugyanakkor egy termék térben kiterjedt kereslete és kínálata esetén a hipotetikus keresleti és kínálati görbék a tér minden pontján a termék szállíthatósága, valamint a keresletre és kínálatra ható tényezők mobilitása által meghatározott sajátos alakot vesznek fel. Ábrázolni is csak úgy lehet őket, ha az ábrázolással együtt megadjuk azokat a térkoordinátákat, ahol az adott alakú keresleti és kínálati görbével találkozunk. Ekkor egy keresleti és kínálati görbéhez hozzátartozik a térbeliség is, mindegyik a tér egy adott pontján értelmezhető. Több pontra vonatkozóan nem lehet megadni a keresleti görbéket még minőségileg tökéletesen homogén termékek esetében sem. A termékeken keresztül történő vagy időbeli aggregációnak (a cipő, a kenyér, a buszjegy, a fénymásolás, az elektromos áram stb. aggregálásának) pedig még kevésbé van értelme a térgazdaságban, mint az egy-pontgazdaságban. A területi aggregálás problémái nemcsak a termékek piacára jellemzőek, hanem minden más piacra is.

A makroökonómia tárgyát meghatározva az országokat, a „nemzetgazdaságokat” tekintik a makroökonómia alapegységének. Az országok ténylegesen releváns vizsgálati egységek gazdaságpolitikai szempontból és a történeti leírás számára. Ez azonban nem fogadható el annak elméleti alátámasztásaként, hogy a gazdaságelmélet számára az országok bármilyen elemzés kiindulópontját képezzék, mivel az országok területileg, minőségileg, mennyiségileg

és viselkedésben heterogén gazdasági szereplők sokaságát egyesítik. Ennek a heterogenitásnak a területi elemét ismeri fel és hangsúlyozza a regionális makrogazdaságtan, és ezért kérdőjelezi meg az országos szintű elméleti elemzések elsődleges voltát.

Az egyrégiós makromodelleknél az alaplehatárolás kérdésre kell választ adni, vagyis hogy milyen területegységet tekinthetünk releváns vizsgálati egységnek, és hogyan kezeljük a külső hatásokat. A többrégiós makromodelleknél, így a nemzetközi közgazdaságtanban és a regionális makrogazdaságtanban ezenkívül a belső határvonalak meghúzásának a problémája is jelentkezik. Az ország helyébe tehát a regionális makrogazdaságtan sem tud sem elméletileg indokolható területegységet állítani, sem olyat, amely mentes lenne a régiók folytonosságának és önkényesen meghúzott határvonalainak problémájától. A regionális makroökonomia helyes felismerését, a térrőlkülsőség hiányát nem követi módszertanilag helyes lépés, a makrojelenségek egyedi összetevőkre való visszavezetésének igénye. A probléma csak más területi szintre, az „egy egy pontgazdaságú ország” szintjéről az „egynél több egy pontgazdaságú régió” szintjére helyeződik át.

A területi statisztikai elemzések jól ismert kérdése a módosítható területi egység problémája, amely szerint az objektív térszerkezet változatlansága mellett eltérő lehatárolásokkal rendre más és más eredményeket kapunk a legkülönbözőbb elemzések során. A területi egységek nem az elemzés természetes módon adódó, változtathatatlan egységei. Például az exporthányad vagy a K+F-ráfordítás a GDP százalékában más és más lesz, ha az elemzés alapegységei országon belüli alrégiók, országok vagy országcsoportok. Nincs tudomásom olyan vizsgálatról, amely a területi elemzések skálafüggetlenségét bizonyította volna a régiók természetes egységekként kezelése érdekében, és elvi okok miatt ilyen általános bizonyítás nem is várható, legfeljebb a konkrét, egyedi esetekre vonatkozó lényegtelenséget lehetne bizonyos esetekben kimutatni.

A szállítási költségeknek és a különböző gazdasági tényezők mobilitásának kezelése is lényeges térszemléleti kérdés. A szállítási költségeket egyes modellek részlegesen kapcsolják be: például a mezőgazdasági termékeknél nincs szállítási költség, a feldolgozóipariaknál van. További korlátozásként gyakran nem különböztetik meg a különféle termékek szállítási költségeit, nem veszik figyelembe a termékek méretbeli, súlybeli különbségeit és a szállítás növekvő hozadékát. Ezért óvatosan kezelendők az olyan összehasonlítások is, amelyeket Lengyel Imre közöl a hollandiai nemzetközi szállítási költségek időbeli alakulásáról, mivel nem ismert a felsorolt jellemzők kezelési módja (Lengyel 2010, 18.).

A régióon belüli szállítási költségeket a régiók pontszerű kezelése miatt többnyire nem veszik figyelembe. Az Új gazdaságföldrajz egyik fő modellezési „trükkjének” számító, Samuelsontól származó jéghegymodell szerint a szállított termék egy része a távolsággal és szállítási költséggel arányosan eltűnik (Fujita et. al. 1999, 7.). A szállítási költségek ilyen kezelése mellett minden

egyres termék szállítása ugyanolyan típusú és összetételű inputokat igényel, mint a gyártása, a szállítási költségeknek növekvő a határköltsége, valamint a költség csak az áru értékétől függ (McCann 2005). A jéghegymodell szerint például a tömegéhez képest viszonylag olcsóbb terméskő térérzékenysége lényegesen kisebb a tömegéhez képest viszonylag drágább tranzisztor térérzékenységénél, miközben a valóság ennek épp az ellenkezője. A szállítási költségek legfurcsább kezelése azonban a nemzetközi közgazdaságtan azon modelljeiben valósul meg, amelyekben a termékek nulla szállítási költség mellett mozoghatnak a kiterjedés nélküli országok, pontok között. Ezek a modellek sajátos módon kezelik a térbeliségből fakadó problémákat: a térbeliség minimumának megjelenítése után még ettől a minimumtól is visszalépnek, és csak az eltérő szerkezetű egy pontgazdaságokat vizsgálhatják.

A gazdaságstatisztika által szolgáltatott adatok a statisztika definíciója szerint nem egyediek, hanem csoportosítottak, amelyek vagy egyedek összegére vonatkozó értékösszegek (a GDP, az export nagysága) vagy fajlagos, átlag jellegű mutatók (két értékösszeg hányadosa) vagy relatív gyakoriságok (a munkanélküliek aránya a gazdaságilag aktív népességen belül, a mezőgazdasági termékek részesedése az exporton belül). Ezek közül az átlagok egy része és a relatív gyakoriságok csak területileg aggregált formában értelmezhetők. Az ilyen történeti adatoknak minősülő statisztikai információk között természetesen fel lehet tárni különféle funkcionális kapcsolatokat, ki lehet fejezni regresszióval és egyéb módszerekkel az ex post összefüggéseket, amelyek az adott országra vonatkozó gazdaságtörténeti ismeretek magyarázatához járulnak hozzá. Az adatok mechanisztikus kezelése ugyanakkor sohasem elegendő, mindig szükség van kiegészítő minőségi ismeretekre az adekvát magyarázathoz (például: az export felfutása mögött x vállalkozás vagy ágazat áll, az importadatoknál figyelembe kell venni a katonai vadászgépek vásárlásának egyszeri hatását stb.).

A gazdaságstatisztikai megfontolásokhoz képest egészen más problémák vetődnek fel azonban az egy pontpiaci makroadatokon alapuló elmélet- és modellalkotás során. A különféle típusú mikrojelenségek aggregátumai közötti kapcsolatok csak akkor kezelhetők statisztikai módszerekkel, ha a makroszisztem alapelemei között nincsenek minőségi és viselkedési különbségek és a közöttük lévő kapcsolatok véletlenszerűek, vagyis az alapelemek nem kötődnek egymáshoz szisztematikusan. A gazdaság azonban organikus rendszer, alrendszerei is organikus módon épülnek fel, az építőelemek közötti szisztematikus kapcsolódásokkal. Az ettől eltekintő, egy pontpiaci aggregátumokon alapuló elméletekből állnak elő olyan – egyébként indokolatlan – gazdaságpolitikai következmények, mint a maastrichti konvergenciakritériumok közül az árszínvonal változására és a kamatlábakra vonatkozó két kritérium.

Mindebből helytelen lenne azt a következtetést levonni, hogy a makroökönómia vagy a nemzetközi közgazdaságtan érdektelen problémákkal foglalkozik. Épp ellenkezőleg, rendkívüli gyakorlati jelentőségű, a hétköznapi

ember számára is nyilvánvaló jelentőséggel bíró kérdéseket vizsgálnak, sajnos többnyire helytelen térszemlélettel és módszertannal. A helytelen térszemlélet és módszertan pedig formálisan érvényes, logikailag konzisztens és egzakt, de a gyakorlati alkalmazhatóság szempontjából mégis helytelen elméletekhez vezet. Ezeknek és hasonló, tovább nem részletezett kérdéseknek, amelyek a térbeliséggel és annak kezelésével vannak összefüggésben, véleményem szerint addig indokolt a folyamatos ismételtetése, amíg nem válnak tankönyvi ismeretanyaggá, a tér nélküli makroelméletek pedig a Föld laposságát hirdető elképzeléshez hasonló meghaladott elmélettörténeti érdekességgé. Jelenleg még nem ez a helyzet, vezető általános közgazdasági folyóiratok és tankönyvek a tér nélküli elméletek népszerűsítésével vannak elfoglalva. Ennek a helyzetnek a javításában alapvető szerepe lehet a regionális tudománynak.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Irodalom

- Berry, B. J. L. (1995): Whither Regional Science? *International Regional Science Review*, 17., 297–305.
- Berry, B. J. L. (1999): Déjà vu, Mr. Krugman. *Urban Geography*, 20., 1–2.
- Berry, B. J. L., Marble, D. F. (1968): Introduction. In: Berry, B. J. L., Marble, D. F. (eds): *Spatial analysis: a reader in statistical geography*. Prentice–Hall, Englewood Cliffs and London
- Dusek Tamás (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE, Budapest, (Regionális tudományi tanulmányok; 10.)
- Fujita, M., Krugman, P., Venables, A. J. (1999): *The Spatial Economy*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London
- Krugman, P. (1995): *Development, Geography and Economic Theory*. MIT Press, Massachusetts
- Lengyel Imre (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: Reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- Martin, R. (1999): The New 'Geographical Turn' in Economics: Some Critical Reflections. *Cambridge Journal of Economics*, 23., 65–91.
- McCann, P. (2005): Transport Costs and New Economic Geography. *Journal of Economic Geography*, 5., 305–318.
- Neary, P. (2001): Of Hype and Hyperbolas: Introducing the New Economic Geography. *Journal of Economic Literature*, 39, 536–561.
- Nemes Nagy József (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Palander, T. (1935): *Beiträge zur Standorttheorie*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri, Uppsala
- Platón (1989): *Az állam*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Popper, K. R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó, Budapest
- Rechnitzer János (2000): A regionális tudomány intézményrendszere. *Tér és Társadalom*, 2–3., 3–8.
- Rechnitzer János (2005): Tükör által el nem homályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*, 3–4., 1–12.

- Rodwin, L (1958): Discussion: The Core and Boundaries of Regional Science. *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 4., 14–17.
- Rodwin, L. (1959): Regional Science: Quo Vadis? *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 5., 3–20.
- Tobler, W (1993): *Non-isotropic Geographic Modeling*. National Center for Geographic Information and Analysis, Technical Report
- Thünen, J. H. von (1930): *Der isolierte Staat*. Verlag von Gustav Fisher, Jena
- Treviño, C., Jesús, A. (2004): Reasons to Smile: Interview with Brian J. L. Berry, Geographer and Political Economist. *Urbana*, VII–VIII.
(www.tamuk.edu/geo/urbana/Fall03/Articles03/BJLBerry.pdf)